

PRAWO MIĘDZYNARODOWE I PRAWA CZŁOWIEKA

KATARZYNA MARTA GŁĄB

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny,
Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych
KITLV, Royal Netherlands Institute of Southeast Asian
and Caribbean Studies, Leiden
ORCID: 0000-0002-6395-2960

**Mechanizmy indonezyjskiej zbrodni z 1965 r.
w świetle najnowszych ustaleń**

**Mechanisms of the Indonesian mass killings of 1965:
the latest findings**

The article aims to analyse the mechanisms of Indonesian mass killings between 1965 and 1966 in light of the latest reports. The author refers to the most recent academic research, as well as the verdict announced in 2016 by the International People's Tribunal in the Hague on the 1965 Crimes against Humanity in Indonesia (IPT 1965).

Available sources confirm the thesis advanced by the researchers of the Indonesian political upheaval since the early 1980s that mass violence in the archipelago should be understood as a crime against humanity carried out by the military in an organised manner, with a declared intent to annihilate the main political rival, the Indonesian Communist Party (PKI).

The author focuses on the issues of the organisation and morphology of violence, its ethnic dimension, as well as the problem of the international and internal negation of genocide in Indonesia, and the related issues of transitional justice.

Keywords: Indonesia, 1965, genocide, Indonesian Communist Party, transitional justice, IPT 1965.

Słowa kluczowe: Indonezja, 1965, ludobójstwo, Indonezyjska Partia Komunistyczna, sprawiedliwość okresu przejściowego, IPT 1965

Wprowadzenie

Co roku w położonym na obrzeżach Dżakarty kompleksie Pancasila Sakti Museum (znanym także jako Lubang Buaya) odbywa się ceremonia święta

Pancasila¹. Historia sześciu generałów, których zamordowanie było początkiem przewrotu politycznego w 1965 r., jest centralnym punktem obchodów Mistycznego Dnia Pancasila (*Hari Kesaktian Pancasila*²). Wyrte złotymi literami epitafium na pamiątkowej tablicy umiejscowionej tuż nad wlotem studni, do której wrzucono ciała zabitych, brzmi: „Pogrzebanie nas w tej studni to za mało, by pokonać nasze dążenia w walce o zachowanie czystości Pancasila”. Historia ofiar zamachu skutecznie wypiera i przesłania losy osób zamordowanych w odwecie za próbę przewrotu politycznego.

Impulsem do krwawych czystek były wydarzenia, do których doszło w nocy z 30 września na 1 października 1965 r. Do dziś nie mamy jednak pełnej wiedzy, co się wówczas wydarzyło. Pewne jest jedynie to, że konsekwencją tych wypadków była tragiczna śmierć setek tysięcy ludzi. Zamachowcy z Ruchu 30 Września (*Gerakan Tiga Puluh September – G30S*) porwali wówczas i zabili siedmiu wysokich rangą oficerów, w tym dowódcę armii, generała Achmada Yaniego³. Ciała zabitych porzucili w Lubang Buaya na obrzeżach Dżakarty, a rano ogłosili w narodowej stacji radiowej, że celem ataku była ochrona prezydenta Sukarna. Tego samego dnia nadano jednak drugi komunikat (o treści sprzecznej z pierwszym), informujący o likwidacji gabinetu prezydenckiego. W ciągu kilku godzin zamachowcy zostali ujęci przez mało znanego wówczas poza armią generała Suharta⁴. Kolejne dni przyniosły jeszcze więcej chaosu i kontrowersji. Celem przewrotu deklarowanym przez G30S była obrona ówczesnego prezydenta Sukarna przed zamachem stanu, planowanym rzekomo przez prawicowych oficerów armii na 5 października, w Dniu Sił Zbrojnych⁵.

1 Jest to święto narodowe, w którym celebruje się Pancasila, czyli ideologiczne podstawy państwa indonezyjskiego. Zob. K. Głąb, *Święte Muzeum Pancasila. Muzeum martyrologiczne budujące tożsamość narodu indonezyjskiego*, „Muzealnictwo” 2017, t. 58, s. 188–194.

2 Czasami nazywa się je *Hari Lahir Pancasila*.

3 Choć do dziś nie ma twardych dowodów na udział Indonezyjskiej Partii Komunistycznej (PKI) w krwawym zamachu, to w oficjalnej narracji historycznej (m.in. w szkolnych podręcznikach do nauki historii) używa się terminu *G30S/PKI*, co oznacza przypisanie tej partii całej winy. Pozwala to rządzącym usprawiedliwić późniejsze masowe zbrodnie.

4 A. Heryanto, *State terrorism and political identity in Indonesia. Fatally belonging*, Routledge, London–New York 2006, s. 8.

5 W 1965 r. Indonezja była głęboko podzielona na płaszczyznach klasowej, etnicznej i religijnej (także wewnątrz poszczególnych wyznań, zwłaszcza islamu). W polityce wewnętrznej Sukarno dążył do wdrożenia demokracji sterowanej, która miała być remedium na pogarszającą się sytuację w kraju. U jej podstaw miał leżeć *Nasakom*, czyli polityczny koktajl łączący trzy najważniejsze wówczas nurty ideologiczne: nacjonalizm (*nasionalisme*), religię (*agama*) i komunizm (*komunisme*). Nie miały one jednak ze sobą wiele wspólnego, a wzajemna niechęć tylko się umacniała, aż w końcu doszło do starcia dwóch potężnych

O próbę przewrotu oskarżono Indonezyjską Partię Komunistyczną (Partai Komunis Indonesia – PKI)⁶, choć nie zostały w nią zaangażowane masowe zasoby kadrowe ani materialne tego ugrupowania⁷. Zgodnie z aktualną wiedzą historyków grupę tę tworzyło nie więcej niż dziesięć osób związanych ze strażą pałacową prezydenta Sukarna: 1 batalionem pułku Cakrabirawa, 454 batalionem dowództwa Diponegora w Jawie Środkowej i 530 batalionem dowództwa Brawijai w Jawie Wschodniej⁸. Cakrabirawa składała się z członków wszystkich rodzajów sił zbrojnych, a jej rolą była ochrona prezydenta. John Roosa twierdzi, że zaangażowanie PKI w zamach stanu było bardzo ograniczone, poprzez osobę przewodniczącego PKI Aidita oraz szefa Biura Specjalnego PKI Sjama Kamaruzzamana. Obaj współpracowali z sekcjami wojskowymi, licząc na wzmocnienie pozycji politycznej swojego ugrupowania w kraju⁹.

10 października Sukarno zgodził się na utworzenie silnego Dowództwa Operacyjnego Przywracania Bezpieczeństwa i Porządku (Komando Operasi Keamanan dan Ketertiban – Kopkamtib), a Suharto i armia wykorzystali je do fizycznej likwidacji lewicy. Większość członków PKI i podmiotów stowarzyszonych była zdezorientowana biegiem wypadków w Dżakarcie, dlatego nie przygotowała się na atak i nie stawiała większego oporu¹⁰.

Działania G30S określa się jako nieudolne, ponieważ nie doprowadziły do przejścia władzy przez grupę, a ich konsekwencją była śmierć tysięcy obywateli¹¹. Nie można jednoznacznie stwierdzić, że za zamach odpowiedzialna

sił – prawicowej armii oraz partii komunistycznej (PKI). Sytuację dodatkowo komplikował fakt, że żadna z tych sił nie była monolitem i ścierały się wewnątrz nich przeróżne frakcje. Oprócz tego istniała jeszcze ogromna liczba organizacji muzułmańskich i choć żadna z nich nie miała istotnego głosu, to stawały się coraz liczniejsze i coraz silniejsze.

6 PKI powstała w 1914 r., a w 1965 była już trzecią pod względem wielkości partią komunistyczną na świecie i jedną z nielicznych w Azji, a jednocześnie największą partią komunistyczną w niekomunistycznym kraju. Miała duże znaczenie w międzynarodowym ruchu komunistycznym, a w swoich programach nawiązywała do polityki bliźniaczych ugrupowań w Związku Radzieckim i Chinach. Zob. R. McVey, *The rise of Indonesian communism*, Equinox Publishing, Jakarta–Singapore 2006; V. Hearman, *Unmarked graves. Death and survival in the anti-communist violence in East Java, Indonesia*, NUS Press, 2018.

7 M. Jones, *Conflict and confrontation in South East Asia, 1961–1965. Britain, United States, Indonesia and the creation of Malaysia*, Cambridge 2002, s. 276.

8 Są to główne jednostki wojskowe zamieszane w przewrót. Zob. G. Robinson, *The killing season. A history of the Indonesian massacres*, Princeton University Press, Princeton 2018 (Human Rights and Crimes Against Humanity, 29).

9 Zob. J. Roosa, *Pretext for mass murder. The September 30th Movement & Suharto's coup d'État in Indonesia*, The University of Wisconsin Press, Madison 2006.

10 V. Hearman, *Unmarked graves...*, s. 14.

11 M. Jones, *Conflict...*, s. 276.

jest PKI¹². Powszechnie całą sytuację uznaje się za skutek kulminacji ogromnego kryzysu politycznego, gospodarczego i międzynarodowego, przed jakim stała wówczas Indonezja. Geoffrey Robinson zwraca uwagę na długotrwałe napięcia kulturowe i społeczno-ekonomiczne, głęboką polaryzację polityczną (wzmocnioną przez szeroki kontekst polityczny zimnej wojny) oraz wsparcie i zachętę do przemocy ze strony antykomunistycznych sił głównych mocarstw¹³.

Saskia Wierienga i Nursyahbani Katjasungkana zwracają uwagę, że zamach można określić jako porażkę jedynie wtedy, gdy patrzy się na niego z punktu widzenia hegemonicznej kampanii propagandowej prowadzonej przez armię. Przywołując prace badaczy, którzy uważają, że za próbą przewrotu stał Suharto chcący obalić prezydenta Sukarna, autorki te piszą, że z tej perspektywy wydarzeń z 1965 r. nie można uznać za nieudany zamach stanu zorganizowany przez lewicę, ale raczej za integralną część i prolog udanego, rozszerzonego, pelżającego zamachu stanu przeciwko lewicy¹⁴. Najpierw celowo upowszechniano mit, że zamordowani generałowie byli okrutnie torturowani, a następnie podjęto kroki mające na celu utrwalenie w świadomości społeczeństwa domniemania, że do próby przewrotu doprowadziła PKI i planuje ona torturować i mordować swoich wrogów. Stosując takie środki, reżim Suharta mógł wykreować atmosferę, w której obowiązywała zasada: „zabij albo zostaniesz zabity”, co skutecznie zachęcało do dokonywania masowych mordów na komunistach.

W wyniku wydarzeń z 1965 r. władzę w kraju przejęli generał Suharto i armia, a dotychczasowego prezydenta Sukarna odsunięto od polityki¹⁵. W ciągu zaledwie kilku miesięcy na przełomie 1965 i 1966 r. nowy reżim

12 V. Hearman, *Unmarked graves...*, s. 13.

13 G. Robinson, „Down to the very roots”. *The Indonesian army's role in the mass killings of 1965–66*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4, s. 465–486, DOI: 10.1080/14623528.2017.1393935.

14 S.E. Wieringa, N. Katjasungkana, *Propaganda and the genocide in Indonesia. Imagined evil*, Routledge, London 2018, s. 26.

15 Po zamachu generał Suharto sukcesywnie odsuwał prezydenta Sukarna od władzy, by formalnie przejąć prezydenturę w 1967 r. Co istotne, Sukarno w dość niejasnych okolicznościach podpisał dokument *Supersemar* (*Surat Perintah Sebelas Maret*) z 11 marca 1966 r., w którym upoważniał Suharta do podjęcia wszelkich uznanych przez niego za konieczne środków mających doprowadzić do przywrócenia porządku po chaosie, jaki nastał w czasie mordów w latach 1965–1966. Suharto wykorzystał swoją pozycję do zdelegalizowania PKI oraz aresztowania prezydenckich ministrów. Wkrótce też zmienił skład Tymczasowego Ludowego Zgromadzenia Doradczego (MPRS), które następnie zagłosowało za jego prezydenturą.

wojskowy zachęcał do masowych mordów, wspierał je i kierował nimi¹⁶. Wielu Indonezyjczyków zaginęło, a tysiące było bezpodstawnie więzionych i torturowanych. Nierzadko represjonowani Indonezyjczycy przebywali w więzieniach i obozach pracy przymusowej do końca lat dziewięćdziesiątych, a warunki ich bytowania były tragiczne. Wydarzenia z 1965 r. i ich następstwa należy uznać jedynie za początek zbrodni krwawego reżimu¹⁷.

Międzynarodowy Trybunał Ludowy ds. Zbrodni przeciwko Ludzkości w Indonezji w 1965 r.¹⁸ (dalej: IPT 1965) orzekł w deklaracji końcowej raportu z 20 lipca 2016 r.¹⁹, że państwo indonezyjskie przy pomocy swoich sił zbrojnych i policyjnych systematycznie i powszechnie dopuszczało się poważnych naruszeń praw człowieka i podlegało do tego. Sędziowie wyrazili przekonanie, że działania te motywowane były względami politycznymi – chęcią zniszczenia

-
- 16 W literaturze najczęściej podaje się liczbę miliona ofiar, co wynika z raportu przygotowanego w 1966 r. w dochodzeniu zleconym Kopkamtibowi przez generała Suharta. Zob. R. Cribb, *Unresolved problems in the Indonesian killings of 1965–1966*, „Asian Survey” 2002, vol. 42, No. 4, s. 550–563. Według różnych szacunków liczba ofiar waha się od pięciuset tysięcy (zob. np.: A. Pohlman, *Sexual violence as torture. Crimes against humanity during the 1965–66 killings in Indonesia*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, No. 4, s. 574–593, DOI: 10.1080/14623528.2017.1393949; R. Cribb, *Genocide in Indonesia, 1965–1966*, „Journal of Genocide Research” 2001, vol. 3, No. 2, 219–239, DOI: 10.1080/713677655) do nawet dwóch milionów (H. Sulisty, *Palu arit di ladang tebu. Sejarah pembantaian massal yang terlupakan*, Gramedia, Jakarta 2000). Niemożliwe jest dziś ustalenie rzeczywistej liczby ofiar, ale już w latach siedemdziesiątych morderstwa z 1965 r. określane były jako druga z największych pod tym względem zbrodni ubiegłego stulecia. Zob. D. Griswold, *Indonesia. The second greatest crime of the century*, 3 ed., World View, Atlanta 1979.
- 17 Reżim Suharta to czas krwawego tłumienia protestów opozycji, działań zbrojnych przeciwko ruchom separatystycznym w Aceh i Papui Zachodniej, aneksji i okupacji Timoru Wschodniego, a także dużej korupcji i nepotyzmu. Więcej na temat terroryzmu państwowego w Indonezji zob. A. Heryanto, *State terrorism...*
- 18 Celem International People’s Tribunal 1965 Foundation jest wyjaśnienie zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych w Indonezji po nieudanym przewrocie politycznym w 1965 r. Fundacja ta powołana została przez badaczy indonezyjskiej zbrodni, akademików, działaczy na rzecz praw człowieka w Indonezji i niezależnych indonezyjskich dziennikarzy, a jej przewodniczącą jest prof. Saskia Eleonora Wieringa z Uniwersytetu Amsterdamskiego. Organizacja ta doprowadziła do ustanowienia w Hadze Międzynarodowego Trybunału Ludowego. W listopadzie 2015 r. odbyły się tam przesłuchania ekspertów zajmujących się wyjaśnieniem zbrodni, ofiar oraz świadków. Obradujący pod przewodnictwem byłego szefa południowoafrykańskiego trybunału konstytucyjnego Zaka Yacooba panel sędziowski składał się z siedmiu międzynarodowych prawników i ekspertów. Obszerne relacje z posiedzeń IPT 1965 prowadziły codziennie australijskie, holenderskie, brytyjskie i amerykańskie media.
- 19 *Final report of the IPT 1965. Findings and documents of the International People’s Tribunal on Crimes against Humanity Indonesian 1965*, IPT 1965 Foundation, Hague–Jakarta 2016.

PKI oraz jej rzekomych członków lub sympatyków, a nawet znacznie większej liczby osób, w tym obywateli lojalnych prezydentowi Sukarnowi, związkowców i nauczycieli²⁰. Mimo że o zamach stanu oskarżona została PKI, to ofiarami czystek padali nie tylko jej członkowie, ale także ludzie posądzeni o sprzyjanie komunistom oraz mniejszość chińska, automatycznie zaliczana do którejś z tych grup. Ofiary były prześladowane i zabijane przede wszystkim z powodów politycznych, ale także klasowych, płciowych, etnicznych i religijnych. Tym samym ludobójstwo z 1965 r. i jego następstwa charakteryzują się wysoką interseksjonalnością, niespotykaną dotychczas w innych masowych mordach na świecie. Szczególnie dobrze widać to w organizacji i morfologii zbrodni, zaprzeczaniu jej i trwających do dziś następstwach.

Celem rozważań podjętych w niniejszym artykule jest przybliżenie problematyki indonezyjskich zbrodni z lat 1965–1966 w oparciu o najnowsze badania naukowe oraz raport IPT 1965 z 2016 r.

Indonezyjskie zbrodnie z 1965 r. – projekt interseksjonalny

Organizacja zbrodni

Analizujący masowe mordy w Indonezji Uğur Ümit Üngör i Nanci Adler zwracają uwagę, że decyzja o zabiciu więźniów musiała zapaść na najwyższym szczeblu²¹. Strukturę aparatu przemocy zdemaskowało odkrycie tajnych akt przez Jess Melvin. Ujawniła ona, że władze prowadziły szereg równoległych działań: budowały łańcuchy dowodzenia, organizowały ćwiczenia wojskowe i wprowadzały odpowiednie regulacje prawne²².

Geoffrey Robinson zauważa, że choć bezpośrednim narzędziem czystek była armia, to jednak nie działała ona sama. Wskazuje na naciski różnych grup społecznych, religijnych i politycznych, by podjąć zdecydowane kroki wobec lewicy. Rzeczywistych i wymaginowanych argumentów przeciwko szeroko pojętemu ruchowi komunistycznemu dostarczały różnorodne czynniki kulturowe, religijne i społeczno-ekonomiczne²³. Masowa przemoc wymagała znacznych zasobów logistycznych armii we wszystkich miejscach w kraju. Siły Zbrojne Republiki Indonezji (Angkatan Bersenjata Republik Indonesia – ABRI) wdrożyły swój plan operacyjny 1 października 1965 r., natychmiast po przejściu

20 Tamże, s. 75–76.

21 U. Ümit Üngör, N. Adler, *Indonesia in the global context of genocide and transitional justice*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4, s. 611.

22 J. Melvin, *The army and the Indonesian genocide. Mechanics of mass murder*, Routledge, London–New York 2018.

23 G. Robinson, „Down to the very roots” ...

kontroli nad krajem. Rozpętały w mediach publicznych nagonkę na PKI, mówiąc o zamachu stanu, gwałtownej napaści na rząd i państwo. Sukarno umieszczony został natomiast w areszcie domowym. Wojsko aresztowało tysiące działaczy PKI, którym stawiano niejasny zarzut bezpośredniego lub pośredniego związku z Ruchem 30 Września. Słowo *pośrednio* rozumiano na tyle szeroko, by aresztować każdego, kto miał jakikolwiek kontakt z PKI (w tym domniemany). Jak pisze Adrian Vickers, w tworzeniu list śmierci z nazwiskami rzekomych komunistów bardzo pomocna okazała się CIA²⁴. W razie jakichkolwiek wątpliwości obowiązywała zasada interpretacji „na korzyść narodu”.

Morfologia zbrodni

Ludobójstwo zawsze przyjmuje konkretną formę. Zbrodnię w Indonezji charakteryzują wszystkie cechy wspólne masowych aktów przemocy nakreślone przez badaczy *genocide studies*: kategoryzowanie ludności, oznaczanie, stygmatyzowanie i łamanie grupy określonej jako wroga lub niebezpieczna w wymiarze politycznym, religijnym czy etnicznym, a także deportacja i eksterminacja ofiar przez reżim dysponujący organami przymusu państwowego²⁵.

Siły zbrojne umożliwiły Indonezyjczykom awans społeczny. Armia rekrutowała ludzi, którzy chcieli wprowadzenia islamskiego państwa wyznaniowego i występowali w obronie własności prywatnej, ale też kierowali się partykularnymi interesami (swoimi i swoich rodzin), upatrując w zniszczeniu komunistów możliwość zdobycia ziemi, majątków i konkretnych dochodów, co gwarantowało dostatnią przyszłość.

Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, dlaczego do większości mordów doszło na Jawie, Bali i Sumatrze. W wyniku lokalnych uwarunkowań przez lata wykształciły się na tych wyspach silne antagonizmy pomiędzy różnymi grupami, co kształtowało przyszłe ofiary i ich oprawców. Nieprzejednana retoryka demonizowania komunistów i domniemanych komunistów oraz lokalne nieporozumienia i konflikty interesów uczyniły zwykłych ludzi zabójcami²⁶. W tej nadzwyczajnej sytuacji, w jakiej znalazła się wówczas Indonezja, antagonizmy społeczne, religijne, ekonomiczne i polityczne zostały cynicznie wykorzystane do eskalacji masowych mordów. Ogromna nienawiść dała o sobie znać w konfliktach między bezrolnymi i małorolnymi chłopami

24 A. Vickers, *A history of modern Indonesia*, Cambridge University Press, 2005, s. 157.

25 E. Traverso, *Historia jako pole bitwy. Interpretacja przemocy w XX wieku*, przeł. Ś.F. Nowicki, Instytut Wydawniczy „Książka i Prasa”, Warszawa 2014, s. 185.

26 J.G. Taylor, *Indonesia. Peoples and histories*, Yale University Press, New Haven–London 2003, s. 357.

a wielkimi posiadaczami ziemskimi. Postronnemu obserwatorowi mogło się wydawać, że różne grupy etniczne wpadły w szal, podczas gdy tak naprawdę z niespotykaną siłą ujawniły się konflikty, które od wielu lat drzemały w różnych społecznościach; pojawił się pretekst, by rozwiązać je w sposób siłowy, za przyzwoleniem wojska i z jego pomocą.

Z dostępnych analiz wyłania się obraz ludobójstwa pomyślanego najpierw jako projekt zniszczenia PKI w znaczeniu kategorii politycznej. Następnie z ogromnego zróżnicowanego społeczeństwa indonezyjskiego armia wybrała takie jednostki, by ich wina była wiarygodna. Wspomniana intersekcyjność wyjaśnia kierunek przemocy: w oficjalnej propagandzie mniejszość chińska nie została zaatakowana z powodu tożsamości etnicznej czy religijnej, ale z uwagi na domniemaną przynależność polityczną; członkinie Gerwani poddawane były torturom nie jako kobiety, które domagały się większych praw w społeczeństwie, ale jako winne zbrodni komunistki; wiejscy nauczyciele i amatorzy kultury umierali w obozach pracy jako rzekomi komuniści, podczas gdy chodziło o zniszczenie wszystkich przedstawicieli inteligencji²⁷.

Jak piszą Robert Cribb i Michele Ford, armia prowokowała i intensyfikowała masowe mordy po to, by powstały w kraju chaos wykorzystać następnie jako uzasadnienie konieczności zaprowadzenia porządku poprzez skomplikowaną i rozbudowaną politycznie i kulturalnie strukturę kontroli w państwie oraz ograniczeń wobec grup społecznych związanych z lewicą. Domniemanymi złymi intencjami PKI sankcjonowano długotrwałe represje wobec osób, które przeżyły masakrę. Ponad milion ludzi umieszczono w obozach koncentracyjnych i przymusowych obozach pracy (niektórzy pozostali w nich nawet ponad dziesięć lat)²⁸. Około 250 tys. osób przetransportowano do miejsc odosobnienia, gdzie przebywały bez procesu i wyroku aż do 1979 r.²⁹ Zarówno one same, jak również ich rodziny, a nawet dzieci urodzone po 1965 r., pozbawione zostały części praw obywatelskich, co spowodowało usunięcie ich z życia publicznego na długie lata³⁰.

27 Jak podaje Vanessa Hearman, na Jawie ok. 25 tys. nauczycieli zostało usuniętych ze swoich posad i aresztowanych pod pretekstem współpracy z G30S, V. Hearman, *Unmarked graves...*, s. 2.

28 R. Cribb, M. Ford, *The killings of 1965–66*, „Inside Indonesia” [online], Edition 99, 24 I 2010 [dostęp: 10 VIII 2018], dostępny w internecie: <<http://www.insideindonesia.org/the-killings-of-1965-66>>.

29 J.G. Taylor, *Indonesia...*, s. 359.

30 A. Conroe, *The efficacy of „dangerous” knowledge. „Children of victims” in Indonesia after 1965*, [w:] *The Indonesian genocide of 1965. Causes, dynamics and legacies*, ed. K. McGregor, J. Melvin, A. Pohlman, Palgrave Macmillan, 2018.

Zaprzeczenie zbrodni

Główna rola armii w organizacji mordów to kolejny ważny element procesu ludobójstwa. Chodzi tu przede wszystkim o paramilitarne propaństwowe bojówki³¹, czyli tajne organizacje zbrojne, które dokonują nielegalnych aktów przemocy przeciwko wyraźnie określonym cywilom lub grupom cywili. Jednostki paramilitarne służą władzy państwowej do realizacji celów specjalnych, takich jak masowe morderstwa. Państwo, które systemowo korzysta z usług tego rodzaju podmiotów, ma możliwość zaprzeczenia swojemu udziałowi w zbrodni i wszelkim powiązaniom z organizacjami przestępczymi, uzasadniając, że są to niezależne grupy dopuszczające się przemocy na własną rękę. Konieczność odcięcia się od takich działań wynika zarówno z przyczyn wewnętrznych (np. zbliżających się wyborów), jak i zewnętrznych (zagrożenia interwencją państw trzecich, ryzyka sankcji ONZ czy nałożenia embarga)³².

Przez ostatnie pół wieku indonezyjskie wojsko przedstawiało wymordowanie miliona nieuzbrojonych cywilów jako rezultat spontanicznego powstania ludowego. Znajdowało to potwierdzenie w analizach badaczy pochodzących zarówno z Indonezji, jak i ośrodków zagranicznych³³. Argumentem przeciwko stanowisku hipersceptycznemu, a jednocześnie na rzecz odmowy przypisania tym wydarzeniom znamion ludobójstwa, było przede wszystkim zaprzeczanie intencjonalności, a zwłaszcza rzekomy brak specjalnie zarysowanego planu masowych zbrodni³⁴.

Tymczasem ABRI doskonale organizowała pracę bojówek. Rozstrzeliwanie z broni automatycznej, zabijanie za pomocą maczet i noży, bicie kijami bambusowymi, palenie żywcem i dekapitacje – świadkowie pamiętają mordowanie całych wsi. Po egzekucjach bądź aresztowaniach co czwarta osada pozostawała pusta, domy ofiar były plądrowane, a ich dobytek przekazywany członkom armii. Zbrodnie nie ominęły nawet dzieci³⁵. Oprawcy wrzucali ciała do zbiorowych grobów, rzek, strumieni albo wprost do morza³⁶.

31 Zob. J. Melvin, *Mechanics of mass murder. A case for understanding the Indonesian killings as genocide*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4, s. 487–511.

32 U. Ümit Üngör, N. Adler, *Indonesia...*, s. 611.

33 L. Dwyer, *A politics of silences. Violence, memory, and treacherous speech in post-1965 Bali*, [w:] *Genocide, truth, memory and representation. Anthropological approaches*, ed. A. Hinton, K. O’Neill, Duke University Press, Durham, NC 2009, s. 113–146.

34 U. Ümit Üngör, N. Adler, *Indonesia...*, s. 611.

35 A. Vickers, *A history...*, s. 158.

36 G. Robinson, *The dark side of paradise. Political violence in Bali*, Cornell University Press 1998, s. 298.

Armia dozbierała i wysyłała na wieś nie tylko grupy złożone z chłopów, ale także studentów. Umiejętnie podsycala istniejącą w tych środowiskach niechęć do PKI i wykorzystywała popularność prezydenta Sukarna wśród studentów. W świecie akademickim panowało przekonanie o konieczności resukarnoizacji terenów wiejskich, zdominowanych przez zwolenników PKI.

Dramatyczna była sytuacja kobiet, które masowo gwałcono bądź okaleczano. Annie Pohlman³⁷ i Saskia Eleonora Wieringa³⁸ – opierając się na setkach obszernych wywiadów z kobietami, które przeżyły terror, przeprowadzonymi m.in. dla IPT 1965 – twierdzą, że przemoc seksualna była formą tortur stanowiącą konsekwencję okrutnej kampanii propagandowej przeciwko członkiniom Gerwani³⁹. Armia uważała je za niebezpieczne seksualnie. Jak twierdzą John Roosa⁴⁰ i Geoffrey Robinson⁴¹, w oficjalnej propagandzie ABRI przedstawiała kobiety Gerwani jako lubieżne i niemoralne ateistki⁴². Z zeznań złożonych przed IPT 1965 przez ocalałe kobiety oraz ich świadectw⁴³ wynika, że ofiarami padały często przypadkowe kobiety i dziewczęta, zabierane pod pretekstem przynależności do PKI lub Gerwani prosto z ulicy czy pola. Następnie były one torturowane i gwałcone w aresztach i więzieniach⁴⁴. Roosa wskazuje, że celem zeznań zbieranych przez indonezyjskie władze od końca 1965 r. (świadectw, oświadczeń i dowodów) jest ukrycie prawdy lub jej zaciemnienie⁴⁵. Dlatego też wiele ocalałych ofiar terroru wojskowego wciąż jest zbyt przerażonych, by otwarcie mówić, co je spotkało.

37 A. Pohlman, *Sexual violence...*, s. 574–593.

38 S.E. Wieringa, *Sexual slander and the 1965/66 mass killings in Indonesia. Political and methodological considerations*, „Journal of Contemporary Asia” 2011, vol. 41, No. 4, s. 544–565; też, *Sexual politics in Indonesia*, Palgrave/MacMillan, Houndmills 2002.

39 Ruch Kobiet Indonezyjskich (Gerakan Wanita Indonesia), znany jako Gerwani. Nawiązując do historii znanej feministki Kartini, aktywistki walczyły o dobrą edukację dla dziewcząt, krytykowały jawajski feudalizm, rozszerzyły dostęp do opieki nad dziećmi i dostęp do nauki dla dzieci z najuboższych rodzin. Ponadto organizacja prowadziła szeroko zakrojoną kampanię przeciwko małżeństwom z nieletnimi i poligamii.

40 Pełne szczegółów opisy tortur, jakim rzekomo poddano przed śmiercią sześciu generałów, działały na wyobraźnię mas. Działaczki Gerwani miały im wyłupać oczy i odciąć genitalia. Podczas torturowania i okaleczenia generałów „wyznawczyni ideologii komunistycznej” miały też rzekomo tańczyć nago. J. Roosa, *Pretext...*, s. 6.

41 G. Robinson, „Down to the very roots”..., s. 465–486; tenże, *The killing season...*

42 S.E. Wieringa, *The birth of the new order state in Indonesia. Sexual politics and nationalism*, „Journal of Women’s History” 2003, vol. 15, No. 1, s. 70–92.

43 Zob. *Forbidden memories. Women’s experiences of 1965 in Eastern Indonesia*, ed. M. Kolimon, L. Wetangterah, K. Campbell-Nelson, Monash University Publishing, Clayton 2015.

44 Zob. A. Pohlman, *Sexual violence...* Przemoc seksualna i tortury z trwałym okaleczaniem (np. pozbawianie genitaliów) stosowane były także wobec mężczyzn.

45 ABRI symulowała przed społeczeństwem proces rozliczania winnych zbrodni. J. Roosa, *Pretext...*, s. 6–7.

Etniczność zbrodni

Podczas obchodów dnia Pancasila, ściśle powiązanego z zamachem z 1965 r., widzimy jedynie Bohaterów Rewolucji (*Pahlawan Revolusi*), jak określa się zamordowanych generałów. Nie zobaczymy natomiast szwadronów śmierci zabijających na rozkaz ABRI obywateli należących do PKI lub stowarzyszonych z nią organizacji⁴⁶ czy też po prostu posądzanych o sympatie komunistyczne. Nie zobaczymy ciężarówek, które pod osłoną nocy wywoziły ciała pomordowanych z więzień, ani zbiorowych grobów. Nikt nie wspomina też, jak po zmroku zwoływano miejscową ludność w miejsca publiczne i zmuszano ją do zabijania pod groźbą śmierci.

Robert Cribb już w 2001 r. przekonywał, że wąską definicję ludobójstwa można interpretować mniej rygorystycznie, zwłaszcza w obliczu nowego akademickiego konsensusu konstrukcjonistycznego na temat tożsamości etnicznych, które często są kształtowane przez czynniki polityczne i ekonomiczne. Jak zauważył, od początku XX w. Indonezja była projektem o charakterze politycznym, a nie etnicznym⁴⁷.

W Indonezji tak rozumiany czynnik etniczny zaistniał na Sumatrze. Z punktu widzenia większości mieszkańców wyspy mordowanie komunistów było odpowiedzią na „jawajską okupację”⁴⁸. Od końca 1950 r. silna dotąd rola Sumatry w kreowaniu polityki państwa indonezyjskiego została zdecydowanie ograniczona wobec powszechnej na archipelagu jawaizacji⁴⁹. Z kolei na środkowej oraz wschodniej Jawie, w miejscowościach będących silnymi ośrodkami PKI, muzułmańscy przeciwnicy komunistów przedstawiali siebie jako ofiary tragicznych wydarzeń, do których doszło w 1948 r. w Madiunie⁵⁰, co było pretekstem do zbrodni, jakiej obszary te nigdy wcześniej

46 Przykładem może być Instytut Kultury Ludowej (Lembaga Kebudayaan Rakyat – Lekra), stowarzyszona z PKI organizacja literacka skupiająca najwybitniejszych indonezyjskich pisarzy, dziennikarzy, artystów i nauczycieli.

47 R. Cribb, *Genocide...*, s. 219–239.

48 W latach pięćdziesiątych XX w. podczas regionalnych buntów na plantacjach wielu rebeliantów zmuszono do podpisania aktu przynależności do instytucji powiązanych z PKI, co miało udowodnić ich lojalność wobec Indonezji. A. Vickers, *A history...*, s. 157.

49 Jawaizacja wiąże się m.in. z programem *Transmigrasi*, rozpoczętym jeszcze przez holenderskich kolonizatorów. Polegał on na przesiedlaniu mieszkańców z gęsto zaludnionych wysp (głównie z Jawy) na te o mniejszej populacji.

50 Podczas walk niepodległościowych przeciwko Holandii w latach 1945–1949 rozgorzały konflikty pomiędzy siłami lewicowymi i muzułmańskimi. Komuniści zamordowali 240 przywódców religijnych, a w odwiecie przez region przetoczyły się antykomunistyczne pogromy, w których zginęło kilkanaście tysięcy osób.

nie oglądały⁵¹. Melvin pokazuje, że masowych morderstw dokonywano także na tle etnicznym, za przykład podając indonezyjskich Chińczyków – wspomniane już kwalifikowanie ich jako członków PKI, co umożliwiało automatyczną eksterminację, i mordowanie całych chińskich rodzin⁵². W raporcie IPT 1965 przywołującym *The IPT research report* czytamy:

W Indonezji większość Chińczyków została zamordowana, ponieważ należeli do Baperki, stowarzyszenia chińskich Indonezyjczyków związanych z PKI, ale motyw etniczny odegrał również rolę w masowych mordach na obywatelach chińsko-indonezyjskich, szczególnie w Medanie, Makasarze i na Lomboku [...]. Do tego stopnia, że zostali zabici ze względu na chińską tożsamość⁵³.

Morderstwa dotknęły znacznie szerszą grupę ludzi, których łączyły zarówno więzi rodzinne, jak i pozarodzinne: biznesowe, społeczne, kulturowe, a także domniemana wspólna tożsamość społeczno-polityczna, etniczna i religijna. Nazywano ich grupą komunistyczną (*kaum komunis*), kontrrewolucyjną, niewierzącą (*kafir*), niereligijną (*tidak beragama*), ateistyczną (*atheis*), skierowaną przeciwko Bogu (*anti-tuhan*). Celem władz było wykazanie, że docelowa grupa jest spójna, ma własną strukturę, przekonania i cele. Zaliczanych do niej ludzi nazywano zdrajcami (*pengkhianat*), niehumanitarnymi (*biadab*), diabłami (*iblis*) i psami (*asu*), a kobiety nierzadko dziwkami (*pelacur*). Pozwoliło to na skuteczne zniechęcenie społeczeństwa do sprzeciwiania się popełnianym mordom⁵⁴.

Wszechobecność mitu wymierzonego w PKI oraz to, jak został on skonstruowany, powoduje, że członkowie partii, ich potomkowie, a także wszyscy podejrzani o przekonania komunistyczne stają się demoniczną zbiorowością, traktowaną jak odrębna grupa etniczna, która raz na zawsze musi zostać zlikwidowana, ponieważ zawiniła zbrodni przeciwko państwu. Ariel Heryanto pokazuje, że w Indonezji „etniczność jest głęboko zinternalizowana jako coś dziedzicznego, naturalnego i nieodłącznego”⁵⁵. Wyjaśnia to, dlaczego propaganda reżimu Suharta wybrała etnicyzację komunistycznej przynależności politycznej. W takim rozumieniu wirus komunizmu przekazywany

51 A. Vickers, *A history...*, s. 157.

52 J. Melvin, *Why not genocide? Anti-Chinese violence in Aceh, 1965–1966*, „Journal of Current Southeast Asian Affairs” 2013, vol. 32, No. 3; tamże, *The army...*, s. 36.

53 *Final report of the IPT 1965...*, s. 76.

54 J. Melvin, *The army...*, s. 44.

55 A. Heryanto, *State terrorism...*, s. 34.

jest z pokolenia na pokolenie, a skażone są nim nie tylko ofiary ludobójstwa („winni”), ale również związani z nimi przez krew potomkowie. Pozwoliło to latami piętnować dzieci i rodziny byłych członków PKI z powodu ich dziedziczonego grzechu (*dosa turunan*)⁵⁶. Dzieci ofiar odczuwały dotkliwe represje: formalne i nieformalne ograniczenia w edukacji, zakaz zatrudnienia w administracji publicznej, a także dziesięciolecia stygmatyzacji jako *anak PKI* (dosł. ‘dziecko PKI’).

Współwina państw trzecich i zimnowojenny sceptycyzm

Z dowodów przedstawionych przed IPT 1965 przez ekspertów i świadków wynika, że współwinę za zbrodnie popełnione w Indonezji ponoszą państwa trzecie, a w szczególności USA, Wielka Brytania i Australia, które ułatwiały bezprawne akty masowych zabójstw i inne zbrodnie przeciwko ludzkości. Sędziowie uzasadnili to następująco. ABRI zbudowała trwałą i fałszywą narrację o ekstremalnej brutalności członków PKI i ich spisku przeciwko państwu, by uzyskać pretekst do antykomunistycznej rzezi, którą wkrótce potem zrealizowano. Dyplomacja i propaganda USA, Wielkiej Brytanii oraz Australii nagłaśniały tę wersję wydarzeń w celu manipulowania opinią międzynarodową na rzecz ABRI i przeciwko prezydentowi Sukarnowi, który wspierał PKI. Czyniły to przy pełnej wiedzy, że armia przygotowywała się do zabójstw na masową skalę, a także wtedy, gdy je przeprowadzała i do nich podzegała. Ponadto USA udzieliły indonezyjskiemu wojsku konkretnej pomocy materialnej: wyposażyły w broń lekką i sprzęt do łączności oraz dostarczyły listy komunistów. Wielka Brytania wykorzystwała zaś odsunięcie Sukarna od władzy, okazała przychylność Suhartowi, umożliwiając tym samym ABRI przeprowadzenie czystek⁵⁷, a jednocześnie wsparła Malezję w konfrontacji z Indonezją o przynależność północnej części Borneo (*Konfrontasi*)⁵⁸.

Żadne z tych państw (jak i sama Indonezja) nie skorzystało z zaproszenia IPT 1965, by podczas sesji w 2015 r. złożyć przed sędziami oświadczenie

56 U. Ümit Üngör, N. Adler, *Indonesia...*, s. 613.

57 *Final report of the IPT 1965...*, s. 62–70.

58 Konfrontacja pomiędzy Indonezją a wspieraną przez Wielką Brytanię, Australię i Nową Zelandię Malezją trwała od 1963 do 1966 r. Prezydent Sukarno postrzegał powstanie Federacji Malezji jako przejaw nekolonializmu, któremu się przeciwstawiał. Ponadto Indonezji zależało na oderwaniu od Malezji stanów Sarawak i Sabah. Prozachodni reżim Suharta, w zamian za wsparcie Brytyjczyków w rywalizacji wewnętrznej, zakończył konflikt 11 sierpnia 1966 r., uznając niepodległość sąsiada. Zob. G. Poulgrain, *The genesis of Konfrontasi. Malaysia, Brunei and Indonesia, 1945–1965*, Strategic Information and Research Development Centre, Bathurst 1998.

w sprawie, a końcowy werdykt z roku 2016 został przez nie zupełnie zignorowany⁵⁹. W tym miejscu można by zapytać, co z odpowiedzialnością innych stolic. Państwa sygnatariusze *Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*⁶⁰ zobowiązane są do przeciwdziałania aktom ludobójstwa i tłumienia ich za pomocą określonych środków. Polaryzacja świata trwająca aż do lat dziewięćdziesiątych XX w. sprawiała jednak, że nie podejmowano w tym kierunku niemal żadnych wysiłków. Udział państw trzecich w indonezyjskim ludobójstwie wymaga oddzielnego opracowania, jednak trudno o tym fakcie przynajmniej nie wspomnieć, ponieważ jest czynnikiem wpływającym na proces *transitional justice*⁶¹ we współczesnej Indonezji.

Odmawianie masowym indonezyjskim zbrodniom statusu ludobójstwa na arenie międzynarodowej i w samej Indonezji ma swoje źródło jeszcze w czasach zimnej wojny. Należy pamiętać, że gdy Suharto doszedł do władzy w wyniku krwawego rozprawienia się z lewicą, na Zachodzie oficjalnie świętowano z tego powodu. Zniszczenie potencjalnego zagrożenia komunistycznego w Indonezji uznano za zwycięstwo strategiczne, które pomogło odwrócić bieg zimnej wojny w Azji Południowo-Wschodniej. Magazyn „Time” natychmiast po krwawych czystkach doniósł o „najlepszej od lat wiadomości dla Zachodu pochodzącej z Azji”⁶².

Przez dziesiątki lat Suharto postrzegany był na arenie międzynarodowej jako ten, który uratował swój kraj, a Indonezyjczycy uwierzyli, że za zamachem na generałów rzeczywiście stała PKI⁶³. Bogactwa naturalne archipelagu indonezyjskiego często wciąż znajdują się pod kontrolą zachodnich koncernów, uzyskaną przez nie w zamian za polityczną i ekonomiczną pomoc reżimowi Suharta. Kontrakty umożliwiające degradację środowiska naturalnego zawarte zostały za czasów suhartowskiego *Orde Baru* (‘Nowego Ładu’)⁶⁴

59 Należy jednak wyraźnie podkreślić, że werdykt panelu sędziowskiego trybunału ludowego nie ma żadnej mocy prawnej ani w Indonezji, ani na arenie międzynarodowej.

60 Konwencja przyjęta została przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 9 XII 1948 r. Polska ratyfikowała ją z zastrzeżeniami. Zob. *Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r.*, DzU 1952, nr 2, poz. 9 ze zm.

61 W polskiej literaturze termin ten tłumaczy się jako ‘sprawiedliwość tranzytywna’ bądź ‘sprawiedliwość okresu przejściowego’.

62 *Indonesia. Vengeance with a smile*, „Time”, 15 VII 1966, cyt. za: J. Melvin, *The army...*, s. 7.

63 A. Vickers, *A history...*, s. 157.

64 Nazwa odnosząca się do opresyjnych rządów generała Suharta w latach 1967–1998, które w polityce wewnętrznej zakładały ożywienie gospodarcze i budowanie jedności narodowej za wszelką cenę, a w zagranicznej – sojusz z państwami bloku zachodniego i ekspansję terytorialną, co przejawiało się w krwawych działaniach przeciwko Timorowi Wschodniemu, Papui Zachodniej i separatystycznym prowincjom. Do reżimu Suharta

i wiele z nich obowiązywało przez długie lata⁶⁵. Największe zachodnie koncerny aż do lat osiemdziesiątych XX w. korzystały z darmowej siły roboczej, jaką stanowili więźniowie polityczni⁶⁶.

Wydarzenia z 1965 r. były przez długi czas otoczone mistyfikacją i spekulacjami. Rzekoma próba zamachu stanu i masakry zainicjowane wkrótce potem przez wojsko od samego początku były przedmiotem badań i polemik w środowisku akademickim i poza nim. Jak wskazują Martijn Eickhoff, Gerry van Klinken i Geoffrey Robinson, dyskusje na ten temat często naznaczone były antagonizmami politycznymi z czasów zimnej wojny, gdy świat zachodni wspierał reżim Suharta. W latach siedemdziesiątych XX w. można było ich zdaniem dostrzec dwie równie upolitycznione percepcje masowej przemocy. Prawicowa (horyzontalna) interpretacja podkreślała rolę zwykłych oburzonych ludzi, którzy chcieli się zemścić na PKI za zdradę, podczas gdy lewicowo-liberalna (wertykalna) zwracała uwagę na zmanipulowanie mas społecznych przez wojsko. Dopiero w ciągu dwóch ostatnich dekad przeprowadzono szereg rzetelnych szczegółowych badań, które pozwoliły lepiej zrozumieć zbrodnię w Indonezji i stworzyć solidną bazę wiedzy na temat mechanizmów rozwijania się tam przemocy systemowej⁶⁷.

Dlaczego ludobójstwo?

Obecnie większość badaczy i działaczy na rzecz praw człowieka skupia się na staraniach, by masowe zbrodnie z 1965 r. uznać na arenie międzynarodowej za ludobójstwo w rozumieniu *Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*. Z wielu powodów jest to jednak trudne.

Jak wskazuje Karolina Wierczyńska, nie ma ludobójstwa bez *dolus specialis*. Udowodnienie zamiaru wyniszczenia konkretnej grupy jest niezbędnym warunkiem, by uznać, że w danym przypadku popełniono zbrodnię

odnosi się także skrót KKN, pochodzący od indonezyjskich słów *korupsi, kolusi, nepotisme* ('korupcja, zмова, nepotyzm').

- 65 Przykładem niech będzie Grasberg – jedna z największych odkrywkowych kopalni złota i miedzi na świecie, umiejscowiona w Papui Zachodniej. Eksploatacja kopalni wiąże się z ogromną przemocą, eksmisjami i śmiercią tysięcy rdzennych mieszkańców, a także degradacją środowiska naturalnego.
- 66 Właściciel marki Goodyear wykorzystywał więźniów politycznych jako niewolników do pracy na kontrolowanych plantacjach kuczuku. Joshua Oppenheimer wzmiankuje o tym w filmie *Scena ciszy* (oryg. *The look of silence*) z 2014 r. W jednym z wywiadów przyznaje, że jako Amerykanin jest współwinny doprowadzenia przez jego kraj do ustanowienia na świecie wielu rządów autorytarnych. Zob. M. Behlil, „*The look of silence*”. *An interview with Joshua Oppenheimer and Adi Rukun*, „Cineaste” 2015, vol. 40, No. 3, s. 27.
- 67 M. Eickhoff, G. van Klinken, G. Robinson, *1965 today. Living with the Indonesian massacres*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4, s. 451.

ludobójstwa. Bez zamiaru ludobójczego masowe morderstwo może być potraktowane jako zbrodnia wojenna, zbrodnia przeciwko ludzkości lub zbrodnia pospolita. Dowiedzenie *dolus specialis* może jednak nastęrczać pewnych trudności, zwłaszcza gdy nie ma dowodów materialnych⁶⁸. Według najnowszych analiz Melvin kluczowe dokumenty dotyczące masowych mordów w Indonezji zawierają rozkazy i zapisy, które dowodzą, że wojsko działało z wyraźnym zamiarem zniszczenia w całości lub w części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej jako takiej i że wydarzenia te wpisują się w prawną definicję ludobójstwa⁶⁹. Wciąż jednak zbrodnie z 1965 r. określane są jako najmniej udokumentowane „akty ludobójcze”⁷⁰. Brak dowodów i dostępu do archiwów to główne problemy, z którymi borykają się naukowcy w Indonezji i wszyscy, którzy postulują uznanie tych zbrodni za ludobójstwo⁷¹.

Problematyczne bywa ponadto zakwalifikowanie ofiar do konkretnej grupy chronionej w konwencji⁷². Daniel Feierstein wskazuje, że istotna różnica między ludobójstwem a zbrodniami przeciwko ludzkości polega na tym, że w drugim przypadku ofiary postrzegane są nie jako część grupy narodowej, ale jednostki, których prawa osobiste zostały naruszone. Jest to najważniejsza różnica prawna między pojęciami *zbrodnia przeciwko ludzkości* (odnoszącym się do masowych działań przeciwko członkom ludności cywilnej) i *ludobójstwo* (dotyczącym wybierania określonych grup ludności w celu całkowitego lub częściowego zniszczenia)⁷³.

Wiliam Schabas zauważa jednak, że myli się tu ludobójstwo z masowymi mordami na członkach grupy własnej, co jest niezgodne z celem konwencji, która ma chronić mniejszości narodowe przed zbrodniami opartymi na nienawiści etnicznej. Jego zdaniem konwencja nie ma zastosowania do członków grupy narodowej, której celem są przedstawiciele tej samej grupy narodowej lub etnicznej, czyli gdy mamy do czynienia ze zjawiskiem nazywanym

68 K. Wierczyńska, *Współczesny wymiar zbrodni ludobójstwa*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2015, nr 2 (4), s. 36.

69 Zob. J. Melvin, *The army...*

70 *Genocide. A critical bibliographic review*, vol. 2, ed. I.W. Charny, Facts on File, New York 1991, s. 331.

71 J. Melvin, *The army...*, s. 36.

72 W polskiej literaturze rozważania na temat przynależności do określonej grupy chronionej podejmuje np. Dominika Dróżdż: D. Dróżdż, *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.

73 D. Feierstein, *The concept of genocide and the partial destruction of the national group*, „Logos. A Journal of Modern Society & Culture” 2012, vol. 11, issue 1, s. 4–5, dostępny także w internecie [dostęp: 18 II 2019]: <http://logosjournal.com/2012/winter_feierstein/>.

autoludobójstwem⁷⁴. Należy tu również zaznaczyć, że i w samym IPT 1965 nie było zgody, czy członków PKI można określić jako część indonezyjskiej grupy narodowej, potencjalnie chronionej na mocy konwencji; wątpliwości nie budziło natomiast kwalifikowanie mordów na mniejszości chińskiej⁷⁵.

Frank Chalk i Kurt Jonassohn opisują indonezyjskie zbrodnie jako przypadek ludobójstwa dokonanego przez społeczność podżeganą przez wojsko w celu doprowadzenia do zmiany reżimu w Indonezji za pomocą aktów terroru. Zauważają przy tym, że choć skierowane były przeciwko partii politycznej (a zatem nie spełniają definicji ludobójstwa w myśl konwencji), to miały „głębokie implikacje etniczne, religijne i ekonomiczne”⁷⁶. Bardziej adekwatne wydaje się tu definiowanie ludobójstwa w kategoriach socjologicznych, co czyni np. Lech Nijakowski, uznający, że zapis z konwencji jest wadliwy, a ludobójstwo to:

[...] podtrzymywane, celowe działanie sprawców zmierzające do anihilacji wyróżnionej kategorii społecznej, zarówno bezpośrednio (poprzez mordy), jak i pośrednio, przez wstrzymywanie biologicznej i społecznej reprodukcji członków grupy niezależnie od ich płci, wieku czy statusu społecznego, przy założeniu, że opuszczenie anihilowanej kategorii społecznej jest niemożliwe bez względu na działania eksterminowanych jednostek, i dbałości o to, aby ofiary nie uciekły z kontrolowanego przez sprawców terytorium⁷⁷.

Wszelkie próby ustanowienia w Indonezji prawa, które powoływałyoby specjalne komisje prawdy i pojednania bądź trybunał, speszły na niczym. Polityka pamięci narodowej w zasadzie nie uległa tam zmianie. Państwo nie podejmuje żadnych działań w celu upamiętnienia ofiar ani nie wprowadza zmian w nauczaniu historii w szkołach. Prawo – tak istotne w przypadku sprawiedliwości tranzytywnej, sytuujące pamięć zbiorową i „włączające przeszłość w coś w rodzaju siatki legislacyjnej”⁷⁸ – cały czas hołduje zwycięzcom. Prezydencja Abdurrahmana Wahida⁷⁹, byłego lidera wpływowej organizacji

74 W. Schabas, *Genocide in international law. The crimes of crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 138.

75 K. McGregor, J. Melvin, A. Pohlman, *New interpretations of the causes, dynamics and legacies of the Indonesian genocide*, [w:] *The Indonesian genocide...*, s. 5.

76 F. Chalk, K. Jonassohn, *The history and sociology of genocide. Analyses and case studies*, Yale University Press, New Haven 1990, s. 35.

77 L. Nijakowski, *Rozkosz zemsty. Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2013, s. 76.

78 E. Traverso, *Historia...*, s. 293.

79 Abdurrahman Wahid (znany też jako Gus Dur) – czwarty prezydent Republiki Indonezji urzędujący w latach 1999–2001.

islamskiej Nahdlatul Ulama (NU), dawała nadzieję na prawdziwe pojednanie, dochodzenie prawdy historycznej, rehabilitację ofiar i ich rodzin oraz ściganie sprawców masakr. Wahid osobiście domagał się w państwowej telewizji odkrycia prawdy i rehabilitacji ofiar; prosił też o przebaczenie za udział NU w masakrach z lat 1965–1966 i wzywał do zaprzestania prześladowań⁸⁰. Wiele osób miało nadzieję, że ruszy proces pojednania umożliwiający także ekshumacje ciał z masowych grobów i zorganizowanie uroczystości pogrzebowych dla tych, którzy nigdy nie zostali pochowani, przynosząc tym samym rytualne zakończenie cierpień. Przeprosiny prezydenta wzbudziły jednak poważne kontrowersje wśród islamskiej społeczności Indonezji i wkrótce został on zmuszony do przyznania, że wyraził wyłącznie prywatną opinię. Aktywistom, którzy próbowali zebrać jakiegokolwiek dane na temat zabójstw czy rozmawiać z byłymi więźniami politycznymi, grożono śmiercią i nierzadko stawali się oni celem gwałtownych ataków⁸¹.

Do połowy pierwszej dekady XXI w. Indonezja wdrożyła część rozwiązań z zakresu sprawiedliwości tranzytywnej. W 2000 r. przyjęto ustawę o utworzeniu Trybunału Praw Człowieka, który miał rozstrzygać w kwestiach rażących naruszeń praw człowieka, w tym ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości, a cztery lata później – ustawę powołującą Komisję Prawdy i Pojednania, mającą się zajmować w szczególności poważnymi naruszeniami praw człowieka w przeszłości narodu. Od 2004 r. indonezyjski rząd zaczął jednak uznawać wydobywanie starych zbrodni na światło dzienne za silne zagrożenie dla stabilności kraju, a pod koniec 2006 Sąd Konstytucyjny Indonezji uchylił ustawę powołującą Komisję Prawdy i Pojednania jako niekonstytucyjną.

Kwestia masowych morderstw z 1965 r., a wraz z nią dyskusja, czy należy je uznać za ludobójstwo, powróciła w indonezyjskim życiu publicznym, gdy rezultaty swoich prac opublikowały narodowe komisje działające w sferze praw człowieka. Krajowa Komisja ds. Likwidacji Przemocy wobec Kobiet (Komnas Perempuan) przedstawiła raport dokumentujący zeznania i historie życia kobiet, które padły ofiarami masowej przemocy w latach 1965–1966⁸². Z kolei w 2012 r. Krajowa Komisja Praw Człowieka (Komisi

80 L. Dwyer, D. Santikarma, *“When the world turned into chaos”. 1965 and its aftermath in Bali, Indonesia*, [w:] *The specter of genocide. Mass murder in historical perspective*, ed. R. Gellately, B. Kiernan, Cambridge University Press, 2003, s. 304.

81 Tamże, s. 305.

82 *Kejahatan terhadap kemanusiaan berbasis gender. Mendengarkan suara perempuan korban peristiwa 1965*, Komnas Perempuan, Jakarta 2007.

Nasional Hak Asasi Manusia – Komnas HAM) zaprezentowała wyniki czteroletnich badań⁸³ dotyczących brutalnego łamania praw człowieka w latach 1965–1966, w tym ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości. Posługiwała się przy tym definicją ludobójstwa zawartą w konwencji ONZ z 1948 r. W raporcie napisano, że doszło do zbrodni przeciwko ludzkości, w tym zabójstw, eksterminacji, niewolnictwa, eksmisji, przymusowych wypędzeń i arbitralnego ograniczania prawa do wolności, a także tortur, gwałtów, prześladowań i wymuszonych zaginięć, i zalecono kontynuowanie dochodzenia. Prokurator generalny Indonezji Basrief Arief odrzucił jednak ten dokument, argumentując, że nie zawiera wystarczających dowodów, które przemawiałyby za zasadnością prowadzenia dalszego postępowania. W rzeczywistości jednak zignorował go z powodów politycznych. Sri Lestari Wahyuningroem określa obecną sytuację w Indonezji jako *post-transitional justice*⁸⁴, w której nie podejmuje się żadnych kroków w kierunku rozliczenia okresu przejściowego, a dotychczasowe działania nie odniosły żadnego znaczącego skutku w skali ogólnokrajowej⁸⁵.

Po raz pierwszy terminu *ludobójstwo* na określenie zbrodni w Indonezji użyto w czasie gwałtownych reform po upadku rządu Suharta w 1998 r., zwanym okresem *Reformasi*. Charakteryzował się on ostrą krytyką polityczną rządów autorytarnych⁸⁶ oraz zalewem raportów na temat ekonomicznych i politycznych zbrodni reżimu, a także domniemanego zamieszania Suharta w wydarzenia G30S, co miało doprowadzić do ukonstytuowania *Orde Baru*⁸⁷. W analizach wydarzeń z 1965 r. często można znaleźć przekonanie, że nawet jeśli Suharto nie zainicjował potajemnie zamachu stanu, który potem sam stłumił, to z pewnością błyskawicznie skorzystał z wydarzeń, aby z pomocą propagandy przeprowadzić likwidację komunistów⁸⁸. Sposób dokonania

83 *Executive summary of the findings of the Ad Hoc Investigation Team on Serious Crimes related to the 1965–1966 Incident*, Komnas HAM, Jakarta 2012.

84 S.L. Wahyuningroem, *Towards post-transitional justice. The failures of transitional justice and the roles of civil society in Indonesia*, „Journal of Southeast Asian Human Rights” 2019, vol. 3, No. 1, s. 124–154, DOI: 10.19184/jseahr.v3i1.11497.

85 Pewne rozwiązania mogą być widoczne jedynie lokalnie i takie najczęściej opisuje się w literaturze poświęconej rozwiązywaniu konfliktów i budowaniu pokoju we współczesnej Indonezji. Zob. np. *Reconciling Indonesia. Grassroots agency for peace*, ed. K. Bräuchler, Routledge, New York 2009.

86 E. Aspinall, *Semi-opponents in power. The Abdurrahman Wahid and Megawati Soekarnoputri presidencies*, [w:] *Soeharto's New Order and its legacy. Essays in honour of Harold Crouch*, ed. E. Aspinall, G. Fealy, ANU E Press, Canberra 2010, s. 120.

87 J. Melvin, *The army...*, s. 31.

88 R. Cribb, *Unresolved problems...*

zbrodni z 1965 r. łączono także z ludobójczymi działaniami reżimu w Timorze Wschodnim, prowincji Aceh i Papui Zachodniej.

Terminu *ludobójstwo* oraz analogii do zbrodni nazistowskich używano po to, by przyciągnąć uwagę społeczności międzynarodowej. Siauw Giok Tjhan opisał na wygnaniu w Holandii przerażające warunki, których przez trzynaście lat doświadczał jako więzień polityczny. Pokazał politykę masowych mordów prowadzoną przez Suharta, który „odmawiał jedzenia tysiącom więźniów”. Uznał to za bardziej okrutne niż użycie przez nazistów gazu w celu eksterminacji więźniów i utożsamiał z ludobójstwem, które „powinno zostać potępione przez świat”⁸⁹. Podobne opinie wyrażali Noam Chomsky i Edward S. Herman, ale zwracali przy tym uwagę, że w przeciwieństwie do Holocaustu ostateczne rozwiązanie w Indonezji odbywało się przy aprobacie Zachodu – jako „konstruktywny rozlew krwi”⁹⁰.

Pojednanie (nie)możliwe?

Rozważając klimat, jaki panuje dziś w Indonezji wokół sprawy masowych mordów z 1965 r., trudno uniknąć pytania, czy społeczeństwo, które nie rozlicza się z własną trudną przeszłością, może funkcjonować prawidłowo. Badacze skupieni wokół IPT 1965 podkreślają, że do wyjaśnienia zbrodni można się zbliżyć jedynie poprzez wszechstronne i naukowe zbadanie masowych morderstw, a jedynym podmiotem zdolnym do zorganizowania lub ułatwienia takiego kompleksowego przedsięwzięcia badawczego jest państwo indonezyjskie, które nie robi w tym kierunku nic⁹¹. Społeczna pamięć o przemocy z lat 1965–1966 to tajemnica publiczna. Nawet w najdalszych miejscach, odległych od Jawy czy Sumatry o tysiące kilometrów, ludzie wiedzą o masowych zatrzymaniach i morderstwach, słyszeli historie o znikających sąsiadach, ciałach ofiar leżących na ulicach i wyrzucanych do rzeki, a także szkołach i budynkach rządowych przekształconych w obozy i miejsca tortur⁹².

89 Zob. Siauw Giok Tjhan, *G30S dan Kejahatan Negara*, Ultimus, Bandung 2015.

90 N. Chomsky, E.S. Herman, *The political economy of human rights*, vol. 1: *The Washington connection and third world fascism*, South End Press, Boston 1979, s. 235.

91 H. Jarvis, S.E. Wieringa, *The Indonesian massacres as genocide*, [w:] *The International People's Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, ed. S.E. Wieringa, A. Pohlman, J. Melvin, Routledge, New York 2019, s. 129.

92 J. Roosa, A. Ratih, H. Farid, *Pengantar: Sejarah lisan dan ingatan sosial*, [w:] *Tahun yang tak pernah berakhir. Memahami pengalaman korban 65*, ed. J. Roosa, A. Ratih, H. Farid, Lembaga Studi dan Advokasi Masyarakat (ELSAM), Tim Relawan untuk Ke-manusiaan, Institut Sejarah Sosial Indonesia, Jakarta 2004, s. 8.

Oficjalne stanowisko indonezyjskiego rządu jest takie, że nie zamierza przeproszać za zbrodnie ani ich badać. W kwietniu 2016 r. w odpowiedzi na działalność IPT 1965 władze zorganizowały co prawda narodowe sympozjum poświęcone wydarzeniom z 1965 r.⁹³, ale nie spełniło ono oczekiwań ocalałych i rodzin ofiar, ponieważ rząd kategorycznie odmówił przeprosin za krwawe czystki. Co w takim razie z pojednaniem?

Jak zauważają Uğur Ümit Üngör i Nanci Adler, problem tkwi w płaszczyźnie, na której się rozmawia. Sfera prawa niekoniecznie zajmuje się naturą relacji międzyludzkich i złożonymi procesami historycznymi czy socjologicznymi; przede wszystkim interesuje się zakwalifikowaniem aktu i przypisaniem go osobie, aby ustalić jej winę bądź niewinność. Powinno się ich zdaniem unikać czysto legalistycznego spojrzenia, ponieważ jego binarność wymaga jednoznaczności i prowadzi do niekończących się debat w rodzaju: „Czy to było ludobójstwo, czy nie?”⁹⁴. W rzeczy samej wydanie wyroku nie pomoże zrozumieć procesu ludobójstwa ani osiągnąć pojednania. Nie należy też zapominać, że działania prawnokarne często są bezpośrednimi produktami kompromisów politycznych między elitami sprawców a stronami trzecimi. Działania prawne nie dają nawet względnej autonomii od władzy i nie zawsze proponują użyteczny kierunek dla pojednania. Z drugiej strony Indonezja powtarza scenariusz realizowany przez Turcję, która już od ponad stu lat konsekwentnie zaprzecza ludobójstwu Ormian, co nie pozwala obu narodom na pojednanie.

Bibliografia

- Aspinall E., *Semi-opponents in power. The Abdurrahman Wahid and Megawati Soekarnoputri presidencies*, [w:] *Soeharto's New Order and its legacy. Essays in honour of Harold Crouch*, ed. E. Aspinall, G. Fealy, ANU E Press, Canberra 2010.
- Behlil M., „*The look of silence*”. *An interview with Joshua Oppenheimer and Adi Rukun*, „Cineaste” 2015, vol. 40, No. 3.
- Chalk F., Jonasshon K., *The history and sociology of genocide. Analyses and case studies*, Yale University Press, New Haven 1990.

93 Simposium National. Membedah Tragedi 1965, Pendekatan Kesejarahan (‘Symposium Narodowe. Analiza tragedii z 1965. Podejście historyczne’). Indonezyjskie media szeroko relacjonowały obrady sympozjum. Zob. np. *Simposium 1965 dibuka tanpa ‘permintaan maaf’*, „BBC Indonesia” [online], 18 IV 2016 [dostęp: 10 VIII 2018], dostępny w internecie: <https://www.bbc.com/indonesia/berita_indonesia/2016/04/160418_indonesia_simposium65_dibuka>.

94 U. Ümit Üngör, N. Adler, *Indonesia...*, s. 610.

- Chomsky N., Herman E.S., *The political economy of human rights*, vol. 1: *The Washington connection and third world fascism*, South End Press, Boston 1979.
- Conroe A., *The efficacy of „dangerous” knowledge. „Children of victims” in Indonesia after 1965*, [w:] *The Indonesian genocide of 1965. Causes, dynamics and legacies*, ed. K. McGregor, J. Melvin, A. Pohlman, Palgrave Macmillan, 2018.
- Cribb R., *Genocide in Indonesia, 1965–1966*, „Journal of Genocide Research” 2001, vol. 3, No. 2, DOI: 10.1080/713677655.
- Cribb R., *Unresolved problems in the Indonesian killings of 1965–1966*, „Asian Survey” 2002, vol. 42, No. 4.
- Cribb R., Ford M., *The killings of 1965–66*, „Inside Indonesia” [online], Edition 99, 24 I 2010 [dostęp: 10 VIII 2018], dostępny w internecie: <<http://www.insideindonesia.org/the-killings-of-1965-66>>.
- Drózd D., *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.
- Dwyer L., *A politics of silences. Violence, memory, and treacherous speech in post-1965 Bali*, [w:] *Genocide, truth, memory and representation. Anthropological approaches*, ed. A. Hinton, K. O’Neill, Duke University Press, Durham, NC 2009.
- Dwyer L., Santikarma D., *“When the world turned into chaos”. 1965 and its aftermath in Bali, Indonesia*, [w:] *The specter of genocide. Mass murder in historical perspective*, ed. R. Gellately, B. Kiernan, Cambridge University Press, 2003.
- Eickhoff M., Klinken G. van, Robinson G., *1965 today. Living with the Indonesian massacres*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4.
- Executive summary of the findings of the Ad Hoc Investigation Team on serious crimes related to the 1965–1966 Incident*, Komnas HAM, Jakarta 2012.
- Feierstein D., *The concept of genocide and the partial destruction of the national group*, „Logos. A Journal of Modern Society & Culture” 2012, vol. 11, issue 1, dostępny także w internecie [dostęp: 18 II 2019]: <http://logosjournal.com/2012/winter_feierstein/>.
- Final report of the IPT 1965. Findings and documents of the International People’s Tribunal on Crimes against Humanity Indonesian 1965*, IPT 1965 Foundation, Hague–Jakarta 2016.
- Forbidden memories. Women’s experiences of 1965 in Eastern Indonesia*, ed. M. Kolimon, L. Wetangterah, K. Campbell-Nelson, Monash University Publishing, Clayton 2015.
- Genocide. A critical bibliographic review*, vol. 2, ed. I.W. Charny, Facts on File, New York 1991.
- Genocide, truth, memory and representation. Anthropological approaches*, ed. A. Hinton, K. O’Neill, Duke University Press, Durham, NC 2009.
- Głąb K., *Święte Muzeum Pancasila. Muzeum martyrologiczne budujące tożsamość narodu indonezyjskiego*, „Muzealnictwo” 2017, t. 58.
- Griswold D., *Indonesia. The second greatest crime of the century*, 3 ed., World View, Atlanta 1979.
- Hearman V., *Unmarked graves. Death and survival in the anti-communist violence in East Java, Indonesia*, NUS Press 2018.
- Heryanto A., *State terrorism and political identity in Indonesia. Fatally belonging*, Routledge, London–New York 2006.
- The Indonesian genocide of 1965. Causes, dynamics and legacies*, ed. K. McGregor, J. Melvin, A. Pohlman, Palgrave Macmillan, 2018.
- The International People’s Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, ed. S.E. Wieringa, A. Pohlman, J. Melvin, Routledge, New York 2019.

- Jarvis H., Wieringa S.E., *The Indonesian massacres as genocide*, [w:] *The International People's Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, ed. S.E. Wieringa, A. Pohlman, J. Melvin, Routledge, New York 2019.
- Jones M., *Conflict and confrontation in South East Asia, 1961–1965. Britain, United States, Indonesia and the creation of Malaysia*, Cambridge 2002.
- Kejahatan terhadap kemanusiaan berbasis jender. Mendengarkan suara perempuan korban peristiwa 1965*, Komnas Perempuan, Jakarta 2007.
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karnia zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r.*, DzU 1952, nr 2, poz. 9 ze zm.
- McGregor K., Melvin J., Pohlman A., *New interpretations of the causes, dynamics and legacies of the Indonesian genocide*, [w:] *The Indonesian genocide of 1965. Causes, dynamics and legacies*, ed. K. McGregor, J. Melvin, A. Pohlman, Palgrave Macmillan, 2018.
- McVey R., *The rise of Indonesian communism*, Equinox Publishing, Jakarta–Singapore 2006.
- Melvin J., *The army and the Indonesian genocide. Mechanics of mass murder*, Routledge, London–New York 2018.
- Melvin J., *Mechanics of mass murder. A case for understanding the Indonesian killings as genocide*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4.
- Melvin J., *Why not genocide? Anti-Chinese violence in Aceh, 1965–1966*, „Journal of Current Southeast Asian Affairs” 2013, vol. 32, No. 3.
- Nijakowski L., *Rozkosz zemsty. Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2013.
- Pohlman A., *Sexual violence as torture. Crimes against humanity during the 1965–66 killings in Indonesia*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4, DOI: 10.1080/14623528.2017.1393949.
- Poulgrain G., *The genesis of Konfrontasi. Malaysia, Brunei and Indonesia, 1945–1965*, Strategic Information and Research Development Centre, Bathurst 1998.
- Reconciling Indonesia. Grassroots agency for peace*, ed. K. Bräuchler, Routledge, New York 2009.
- Robinson G., *The dark side of paradise. Political violence in Bali*, Cornell University Press 1998.
- Robinson G., *„Down to the very roots”. The Indonesian army's role in the mass killings of 1965–66*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4, DOI: 10.1080/14623528.2017.1393935.
- Robinson G., *The killing season. A history of the Indonesian massacres*, Princeton University Press, Princeton 2018 (Human Rights and Crimes Against Humanity, 29).
- Roosa J., *Pretext for mass murder. The September 30th Movement & Suharto's Coup d'État in Indonesia*, The University of Wisconsin Press, Madison 2006.
- Roosa J., Ratih A., Farid H., *Pengantar. Sejarah lisan dan ingatan sosial*, [w:] *Tahun yang tak pernah berakhir. Memahami pengalaman korban 65*, ed. J. Roosa, A. Ratih, H. Farid, Lembaga Studi dan Advokasi Masyarakat (ELSAM), Tim Relawan untuk Kemanusiaan, Institut Sejarah Sosial Indonesia, Jakarta 2004.
- Schabas W., *Genocide in international law. The crimes of crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Siauw Giok Tjhan, *G30S dan Kejahatan Negara*, Ultimus, Bandung 2015.
- Symposium 1965 dibuka tanpa 'permintaan maaf'*, „BBC Indonesia” [online], 18 IV 2016 [dostęp: 10 VIII 2018], dostępny w internecie: <https://www.bbc.com/indonesia/berita_indonesia/2016/04/160418_indonesia_symposium65_dibuka>.

- Soeharto's New Order and its legacy. Essays in honour of Harold Crouch*, ed. E. Aspinall, G. Fealy, ANU E Press, Canberra 2010.
- The specter of genocide. Mass murder in historical perspective*, ed. R. Gellately, B. Kiernan, Cambridge University Press, 2003.
- Sulistyo H., *Palu arit di ladang tebu. Sejarah pembantaian massal yang terlupakan*, Gramedia, Jakarta 2000.
- Tahun yang tak pernah berakhir. Memahami pengalaman korban 65*, ed. J. Roosa, A. Ratih, H. Farid, Lembaga Studi dan Advokasi Masyarakat (ELSAM), Tim Relawan untuk Kemanusiaan, Institut Sejarah Sosial Indonesia, Jakarta 2004.
- Taylor J. G., *Indonesia. Peoples and histories*, Yale University Press, New Haven–London 2003.
- Traverso E., *Historia jako pole bitwy. Interpretacja przemocy w XX wieku*, przeł. Ś. F. Nowicki, Instytut Wydawniczy „Książka i Prasa”, Warszawa 2014.
- Ümit Üngör U., Adler N., *Indonesia in the global context of genocide and transitional justice*, „Journal of Genocide Research” 2017, vol. 19, issue 4.
- Vickers A., *A history of modern Indonesia*, Cambridge University Press, 2005.
- Wahyuningroem S. L., *Towards post-transitional justice. The failures of transitional justice and the roles of civil society in Indonesia*, „Journal of Southeast Asian Human Rights” 2019, vol. 3, No. 1, DOI: 10.19184/jseahr.v3i1.11497.
- Wierczyńska K., *Współczesny wymiar zbrodni ludobójstwa*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2015, nr 2 (4).
- Wieringa S. E., *The birth of the new order state in Indonesia. Sexual politics and nationalism*, „Journal of Women's History” 2003, vol. 15, No. 1.
- Wieringa S. E., *Sexual politics in Indonesia*, Palgrave/MacMillan, Houndmills 2002.
- Wieringa S. E., *Sexual slander and the 1965/66 mass killings in Indonesia. Political and methodological considerations*, „Journal of Contemporary Asia” 2011, vol. 41, No. 4.
- Wieringa S. E., Katjasungkana N., *Propaganda and the genocide in Indonesia. Imagined evil*, Routledge, London 2018.